

— Ярошовець В.І. Україна)
— Yaroshovets V.I. (Ukraine)

ГЕРМЕНЕВТИЧНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ

Сучасна доба, як стверджував французький філософ, творець герменевтичної феноменології Поль Рікер (1913-2005), спрощуючи мову, водночас створює і засоби її відродження і повноти, такі як екзегетика, феноменологія, психоаналіз, філософія мови. Для вирішення специфічно філософських завдань рефлексивного аналізу підійдуть тільки ті гілки гуманітарного знання, для яких можна знайти спосіб герменевтичного тлумачення. Тільки після такого виділення в тій чи іншій теорії її герменевтичного підтексту відкривається можливість побудови філософської теорії.

Розглядаючи людину, Рікер ставить мету не проникнути в її переживання, а, навпаки, накласти на ці переживання обмеження. І тому в нього йдеться не про інтуїтивний, а про протиінтуїтивний досвід, про опис тієї сфери свідомої активності, де ніяка інтуїція допомогти не може. Спроба побудувати онтологію прямим шляхом, а не опосередковано (через негативні обмеження) здається йому наївною. Таку гіпостазовану інтерпретацію, на думку Рікера, отримала в Гайдеггера мова. Думка останнього про те, що ми не говоримо мовою, а скоріше вона говорить нами і через нас, приводить до того, що мова розуміється не як продукт людської діяльності, а як середовище відсторонених зв'язків.

Рікер намагається переосмислити саме поле аналізу: замість безпосереднього усвідомлення буття звертається до аналізу окремих гуманітарних наук, а предметом його розгляду стають не структури мови, а способи боротьби з ними. Він звертається до *проблеми інтерпретації* самої філософської процедури та способів її зв'язку із практикою. Рікер аналізує рефлексивні можливості, що існують у гуманітарних науках. На його думку, саме через них рефлексія має зв'язок із реальною практикою. Людина постає як істота, що осягає себе на перехресті інтерпретацій тих рефлексивних моментів, які існують у цих науках.

Мета філософії Рікера – це створення умов для примирення людини із собою, зі своїм тілом та світом. Явища соціокультурного плану філософ намагається пояснити як конфлікти глибинного, антропологічного

порядку, які вкорінені в почуття і пристрасті, і які він трактує як «затемнені», «перевернуті» почуття, що виникають у сфері стосунків між людьми.

Психоаналітичний контекст герменевтичної феноменології. Рікер використовує феноменологічну варіацію як метод для «відновлення» первісного змісту почуттів із їх «негідного» стану. Він намагається «занурити» слово у світ, надати «світовість» слову. Перша і найголовніша вимога полягає у відмові розглядати свідомість як місце виникнення значень. Таким чином, філософ опиняється поза межами традиції трансценденталізму. За такої постановки питання свідомість уже більш не може розумітися як сфера, що сама себе конститує. Тим самим руйнуються традиційні схеми рефлексії, а відповідно й відкидаються схеми, які пояснюють механізм утворення значень. Спосіб, за допомогою якого тепер пояснюється значення, полягає в непрямому допущенні змісту у свідомість за умови одночасного утримання його принципово повністю поза свідомістю.

Тут Рікера приваблює спроба психоаналітиків при виявленні прихованого значення спертися на мову як на сховище «перед-значень». Йому уявляється, що, спираючись на мову, можливо виокремити деякий спосіб бачення свого роду «пра-значень», які діють без явного зв'язку з інтелектуально висловленими смисловими компонентами. При цьому Рікер добре бачить, що інтерпретація цієї сфери в межах традиційного апріоризму не є можливою перш за все тому, що йдеться не про чисте мислення, а про мову. У цьому сенсі йому близький Фройд із його описом особливостей структур несвідомого, однак звернення Рікера до мови відрізняє його від цілей психоаналізу. Психоаналіз, на його думку, виявляє лише один з аспектів на шляху суб'єктивності, який осягає себе. Головне, що приваблювало Рікера у психоаналізі – це трактування мови, згідно з яким усе явно вимовлене пацієнтом значення відсилає до прихованого, такого, яке не має видимого зв'язку з явним. Рікер позитивно оцінює психоаналіз за те, що він відновлює за наявним текстом пацієнта втрачений зміст.

Рікер намагається «прочитати» положення психоаналізу з філософського погляду: такі мовні моменти, як надфразові, синтаксичні відношення тексту, моменти риторики, порядок асоціацій та інші, які є знаками опору з боку пацієнта, розуміються ним як процедури суб'єктивності, що визначають закономірності промовлених виявлень несвідомого.

У психоаналізі, за визначенням Рікера, з роками усе більше стверджується уявлення про те, що закони дії несвідомого для суб'єктивності є головнішими, ніж принципи свідомої активності, що загадки свідомості не можуть служити знаком несвідомого. При цьому свідомість розуміється як «поверхневий феномен», тобто Фройд все більш відходить від розуміння несвідомого як «прихованого» на відміну від «явного» свідомості й починає його отінювати за іншим критерієм як «належного системі». Ця остання обставина вперше відкрила можливість для дослідження несвідомого, яке стало розумітися як спосіб буття того, що витиснене, але не знищене; тобто згідно з таким розумінням витиснене зберігається не в силу тієї чи іншої віднесеності до свідомості, а в силу того, що належить системі. І тому Фройд, а за ним і Рікер пропонують розуміти текст свідомості як такий, що має порожнечі, які треба заповнювати. При цьому методологія «заповнення порожнеч» має враховувати те, що місце виникнення значення зміщено в бік від свідомого центру, а, отже, і свідомі рефлексивні процедури не можуть бути методологічною опорою, вони, як відомо, є головним моментом феноменологічної традиції аналізу свідомості.

Рікер вважав, що психоаналіз постійно рухається у стихії мови, яка має власні правила, та одночасно відсилає до структури психологічних механізмів, які приховані за мовними механізмами. І тому покладатися повністю на мову неможливо. Такі особливості несвідомого, як відсутність логіки у смислах, неможливість введення образної репрезентації до примітивних форм мови та деяких інших феноменів, які виявляються в механізмах роботи несвідомого, але не існують у мові, на думку Рікера, говорять про неповну тотожність між цими двома системами. Фройд не випадково в пошуках позначення для несвідомого звернувся до сфери образу, а не мови, і викривлення змісту він пояснює, виходячи з фантазії, а не із промови. Інакше кажучи, повсюди виявляється сила, яка діє до мови. І Рікер вважає, що найвлучнішим у цій ситуації було б проводити порівняння не на лінгвістичному рівні, а на рівні «риторики», оскільки остання здається йому більш пов'язаною з механізмами суб'єктивності; і це цікавить його як феноменолога. Але у випадку «риторики» ці механізми знаходять свій вираз у промові, і тому він стверджує, що несвідоме структуроване подібно мові.

Щоб зафіксувати ці особливості мови, Рікер намагається порівняти психоаналітичні дослідження зі своєю герменевтичною технікою робо-

ти: аналіз «мовної поведінки» пацієнта у процесі лікування дозволяє виявити та «присвоїти» різні неусвідомлювані змісти, і, таким чином, по-новому осягнути саме «життя» свідомості. Це дозволяє, у свою чергу, говорити про відновлення на новому рівні герменевтичної моделі свідомості. Якщо в моделях рефлексивного типу (Рікер має на увазі, перш за все, гуссерлівську інтерпретацію свідомості) інтуїція виступає як основний засіб аналізу, то в цьому випадку вона не може допомогти, оскільки завжди є інтуїцією свідомості, а тут розглядається сфера, яку в термінах свідомості описати неможливо. Однак, на думку Рікера, за допомогою герменевтичного прочитання Фрейда феноменологія може зробити корисні для себе висновки, а саме: у вигляді відповідного кроку на психоаналітичне зміщення народження значень у бік від свідомості до несвідомого вона повинна змістити рефлексію з розгляду «самості» на розгляд факторів культури як дійсного «місця народження» значень. Свідомість при такому розумінні залишається поки що тільки завданням, тим, що дається не одразу, а досягається лише за допомогою «зновприсвоєння» смислів, розсіяних в ідеях, актах, інститутах і пам'ятниках культури, які їх об'єктивують. А мова виступає як сховище для традицій, законів, норм, правил, накопичених у процесі розвитку культури. На цьому рівні використання мови людина вже не «грає» з мовою, оскільки вона сама детермінована нею. Людина, яка користується символами, уявляється Рікеру не господарем свого положення, а скоріше її компонентом, бо мова, як йому здається, має свій особливий порядок незалежного «життя», який нав'язує індивіду свої норми.

Новий етап у творчості Рікера ознаменувався зверненням до герменевтики як *теорії тексту*.

Рікер виділяє головні питання феноменології, а саме: редуkcії, значень (смыслу) та «таємниці» суб'єкта, семіології (науки про знання). Він ставить собі за мету по-новому виявити можливості поєднання «феноменології мови» та семіології.

Теорія тексту розглядається Рікером як теорія інтерпретації, яка спирається на діалектику пояснення та розуміння. У визначення герменевтики як її складової частини входить процес пояснення в тому вигляді, у якому він був розроблений у структуралізмі. Учений зазначає, що «...пояснювати означає виявляти структуру, тобто внутрішні зв'язки і залежності, які встановлюють статику тексту; інтерпретувати означає

йти дорогою мислення, яке відкриває текст, розмістити себе на шляху до сходу (orient) тексту» [1, с. 320]. У процесі свого аналізу філософ закликає повернутися до розуміння мови як «посередника» між мисленням та речами, але тільки в межах феноменологічного «ноетико-ноематичного», тобто ментально-інтенціонального відношення та аналітичної філософії буденної мови. В останньому випадку він пропонує розглядати мову як «форму життя» (згідно з визначенням Вітгенштейна).

Рікер провів розмежування між семантикою та семіотикою, як між двома науками, що відповідають двом сутностям мови – знаку та висловлюванню (речення, повідомлення, події), і це розмежування є ключем до розв’язання проблем мови. Зазначені проблеми Рікер досліджує з різних позицій, а саме: семантики як лінгвістики речення; феноменології, що розглядає світ як суб’єктивні смисли; лінгвістичного позитивізму, тобто філософії буденної мови (Л. Вітгенштайн, Р. Райл, Дж. Остін, П. Стросон та ін.). Саме за допомогою семантики Рікер хоче перейти з мови на онтологію. Поняття *промови як події* робить можливим перехід від семіотики коду до лінгвістики спілкування. Зняття «події» та її перехід у «смысл» є характеристикою самої суті промови.

Особливий інтерес Рікер звертав до випадків втрати текстом свого первісного адресату, його соціально-історичної деконтекстуалізації, а також ситуації виходу тексту за межі оstenсивних (прямих, безпосередньо таких, що вказують) референтів і придбання ним широкого шлейфу неostenсивних (непрямих, вільних) референцій. Це деякі з умов набуття текстом відносної самостійності щодо первісного виразу його в мовленні.

Рікер, на відміну від Гадамера, високо цінує дистанціювання «тексту». На його думку, це єдина можливість осмислення в наші дні культурних пам’яток минулого. У силу дистанційності об’єктивний смысл тексту суттєво відрізняється від суб’єктивного наміру автора. Оскільки можливі різні інтерпретації, то більш привабливим є тлумачення завдяки здогадам чи інтуїтивному розумінню. Наступним моментом процесу інтерпретації є структуралістський етап аналізу та притаманний йому вид пояснення, і тільки після цього настає момент критичної інтерпретації.

Теорія інтерпретації мала кінцевою метою «присвоєння» смислу тексту. Рікер розуміє «присвоєння» не як повернення до герменевтики романтизму з її «психологічним вживанням» в особу автора, а як надання смислу тексту, який розуміється як напрям думки, що відкривається цим текстом.

Присвоєнню підлягають не мінливі ментальні інтенції іншого суб'єкта, а деякий єдиний проект можливого «світу», спосіб буття, що відкривається неостенсивними референціями тексту.

Визначення герменевтики як теорії інтерпретації тексту, а останньої – як діалектики пояснення та розуміння, Рікер вважає методологічно більш слушним на відміну від його ж попередньої концепції, яка жорстко пов'язувала інтерпретацію з подвійним смислом символу.

Опосередкування текстами здається на перший погляд більш обмеженим, ніж опосередкування за допомогою знаків і символів, які могли б бути усними і навіть не словесними. Завдяки писемності дискурс досягає потрійної семантичної автономії: інтенції того, хто говорить; сприйняття первісної аудиторії; економічних, соціальних, культурних обставин свого виникнення. У цьому значенні письмо виходить за межі діалогу і стає умовою перетворення дискурсу в текст. Герменевтика має дослідити зміст цього перетворення в текст. Найважливішим наслідком цього є те, що свідомовідкидаються картезіанський, фіхтеанський і частково гуссерлівський ідеали прозорості суб'єкта для самого себе. Звернення до суб'єктивності за допомогою знаків, символів відразу і розширюється, і змінюється переходом до опосередкування текстами, які не пов'язані з інтерсуб'єктивною ситуацією діалогу. Таким чином, інтенція автора, який відсутній у тексті, сама стає герменевтичним питанням. Що стосується суб'єктивності читача, то вона однаковою мірою є похідною від читання, залежною від тексту і несе в собі сподівання, з яким читач підходить до тексту і сприймає його. Жодна із суб'єктивностей – ні автора, ні читача – не можуть бути визнані первісними у значенні первісної наявності «я» для самого себе.

Герменевтика, яка звільнилась у такий спосіб від суб'єктивності, повинна знайти у самому тексті, з одного боку, внутрішню динаміку, яка направляє структуралізацію твору, а з іншого, – ту силу, завдяки якій твір відбиває «предмет» тексту. Внутрішню динаміку і зовнішнє відбиття, на думку Рікера, становить робота тексту. Реконструкція подвійної роботи тексту і є справою герменевтики.

Таким чином, герменевтична філософія – це філософія, яка приймає вимоги рефлексивної філософії, феноменології, опосередкування за допомогою знаків, символів, текстів і в кінцевому рахунку відмовляється від мрії про найдосконаліше опосередкування, унаслідок якого рефлексія знов піднялася б до рівня інтелектуальної інтуїції. Рікер розуміє

під рефлексивною філософією «... спосіб мислення, що бере початок від картезіанського *cogito*, й продовжений Кантом... Філософські проблеми, що відносяться рефлексивною філософією до числа найбільш корінних, стосуються розуміння свого Я як суб'єкта операцій пізнання, воління, оцінки тощо» [2, с. 78]. Герменевтична філософія, таким чином, «... продовжує лінію рефлексивної філософії, залишається залежною від гуссерлівської феноменології і розробляє варіант цієї феноменології» [2, с. 78].

Перед герменевтикою стоїть подвійна мета: реконструювати внутрішню динаміку тексту і відтворити здатність твору до відбиття ззовні у вигляді уявлення про світ, де людина могла б жити. Тому метою дослідження Рікера є вивчення, розуміння і пояснення на рівні «смыслу» твору. У цих дослідженнях учений виступає проти як ірраціоналізму безпосереднього розуміння, так і раціоналізму пояснення, коли до тексту застосовується структурний аналіз. Останній породжує позитивістську ілюзію замкненої в собі й незалежної від будь-якої суб'єктивності автора чи читача текстуальної об'єктивності. Цим двом однобічним позиціям Рікер протиставляє діалектику розуміння і пояснення. Розуміння мислитель трактує як здатність відтворювати в собі роботу структуризації тексту, а пояснення – як операцію другого рівня, невід'ємну від розуміння, яка полягає у виявленні тих кодів, що лежать в основі структуризації.

Рікер значно розширює філософські функції герменевтики – від розробки її як методології пізнання до певного способу буття. Девіз герменевтики тексту – більше пояснювати, щоб краще розуміти – він застосовує не тільки до тексту, але й до практики. Філософська концепція Рікера робить переміщення акценту з епістемології, з її покладанням на діалог між філософією та науками про людину, на буття у світі й причетність, яка випереджає будь-яке відношення, що протиставляє суб'єкт об'єкту.

Філософ розглядає взаємозв'язок соціальних наук крізь призму практики. «Насправді, якщо можливо в загальних словах визначити соціальні науки як науки про людину та суспільство, та, отже, віднести до цієї групи такі різноманітні дисципліни, які розташовуються між лінгвістикою та соціологією, включаючи історичні та юридичні науки, то не буде неправомочним відносно цієї загальної тематики поширення її на сферу практики, яка забезпечує взаємодію між індивідуальними агентами і колективами, а також між тим, що ми називаємо комплексами, організаціями, інститутами, що утворюють систему» [2, с. 10].

Будь-які дії, що виступають як зв'язок між соціальними науками, вимагають певної підготовленості. Першою характерною рисою дії є те, що вона може бути прочитаною. Дія несе в собі із самого початку схожість зі світом знаків тією мірою, якою вона формується за допомогою знаків, правил, норм, коротко *кажучи* – значень. Рікер визначає дію як символічно опосередковану. Символи, які розглядаються в широкому значенні, залишаються іманентними відносно дії, безпосереднє значення якої вони конституують; але вони можуть конституювати й автономну сферу культури.

Людська діяльність, виступаючи символічно опосередкованою, перш ніж стати досяжною зовнішній інтерпретації, складається з внутрішніх інтерпретацій самої дії; у цьому сенсі сама інтерпретація конститує дію.

Серед символічних систем, що опосередковують дію, є такі, що виконують певну нормативну функцію, яку не слід зводити до моральних правил: дія завжди відкрита відносно приписів, які можуть бути і технічними, і стратегічними, й естетичними, і, зрештою, моральними.

Вищеназвані характеристики дозволяють перетворювати дію в текст, який піддається прочитанню. Рікер розглядає дію в чотирьох аспектах значень. Перший аспект – ідея проекту, що розуміється як намагання досягти мети, намагання, у «якому майбутнє присутнє інакше, ніж у простому передбаченні, у якому те, що очікується, не залежить від втручання будь-кого. Другий – ідея мотиву, який у цьому випадку є одночасно і тим, що приводить до дії, і тим, що виступає як причина дії. Третій – розгляд агента, який здійснює вчинки. Четвертий аспект – це категорія втручання чи ініціативи; проект може бути чи не бути реалізованим, проте дія стає втручанням чи ініціативою лише тоді, коли проект уже вписаний у хід речей; втручання чи ініціатива стає значущим явищем, мірою того, як змушує до збігу те, що агент вміє чи може зробити з початковим станом закритої фізичної системи; таким чином, необхідно, щоб агент мав здібності щось робити, і щоб ці здібності могли вписатися в організацію фізичних систем. Інші компоненти концептуальної системи дії набувають значення лише в сукупності чи системі інтерзначень.

У сфері практики, як і в епістемології, також існує загроза існування дихотомій. Так, наприклад, мотив (чи інтенція) вбудовується в дію тією мірою, якою будь-який мотив є мотивом чогось, а дія пов'язується з мотивом. Тоді питання «чому?» вимагає відповіді двох типів «тому що»;

одного – у термінах причинності, а другого – у формі пояснення мотиву. Ця дихотомія між мотивом і причиною є феноменологічно дискусійною і науково необгрунтованою. Мотивація людської діяльності виявляє дуже складний комплекс явищ, які існують між двома полюсами: причиною у значенні зовнішнього примусу чи внутрішніх намагань та підґрунтям дії у стратегічному чи інструментальному плані. Але найцікавішими для теорії дії є людські феномени, які перебувають між ними, і тому характер бажань, пов'язаний із мотивом, включає в себе і силовий, і смисловий аспекти, залежно від того, що переважає: здатність приводити до руху чи спонукати до нього, чи потреба у виправданні. У цьому відношенні, на думку Рікера, психоаналіз є тією сферою, де сила і смисл змішуються один з одним.

Дія відрізняється від простого прояву волі своїм вписуванням у хід речей. «Діяти – у точному розумінні слова означає надавати руху системі, виходячи з її первісного стану, змушуючи збігтися здатність робити (*un pouvoir-faire*), яку має агент, з можливістю, яку надає замкнена в собі система» [2, с. 18]. Ініціатива може бути зрозумілою тільки як злиття двох моментів – інтенціонального і системного, – оскільки вона уводить у дію, з одного боку, ланцюг практичних силігізмів, а з іншого – внутрішні зв'язки фізичних систем, вибір яких визначається феноменом втручання. «Виходячи із цього погляду, слід припинити уявляти собі світ як систему універсального детермінізму і піддати аналізу окремі типи раціональності, що структурують різні фізичні системи, у розривах між якими починають діяти людські сили. Тут виявляється цікаве коло, яке з позицій герменевтики в її широкому розумінні можна було б уявити таким чином: без первісного стану немає системи, але без втручання не існує первісного стану; нарешті, не існує втручання без реалізації здібності агента, який може його здійснити» [2, с. 18]. Такими є загальні риси, що наближують сферу тексту до сфери практики.

Цей збіг сфери тексту і сфери практики не є випадковим. Окрім вищезазначених спільних моментів, Рікер виділяє у сфері практики такі риси, які дають можливість поєднувати пояснення і розуміння. Одночасно з феноменом фіксації за допомогою письма він говорить про те, як дія вписується у тканину історії, на яку вона наносить відбиток і в якій залишає свій слід, у цьому значенні йдеться про явища архівування, реєстрування, що нагадують писемну фіксацію дії у світі. Водночас із виникненням семантичної автономії тексту відносно автора дії відокрем-

люються від суб'єктів, що їх здійснюють, а тексти - від їх авторів: дії мають власну історію, своє особливе призначення, і тому деякі можуть викликати небажанні результати; звідси виникає проблема історичної відповідальності ініціатора дій, який втілює свій проєкт. Крім того, можна було б говорити про перспективне значення дій на відміну від їх актуальної значущості. І що особливо суттєво, на думку Рікера, – це дії, що як і книги, є творами, які відкриті багатьом читачам.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Рікер П.* Герменевтика. Етика. Політика. – М: АО 'КАМІ', Академія, 1995.
2. *Рікер П.* Що таке текст? Пояснення і розуміння // Слово. Знак. Дискурс / Пер. з фр., ред. М. Зубрицької. – Л., 2002.

